

QADIMGI DAVRDA TARIXIY GEOGRAFIK TASAVVURLAR SHAKLLANISHI

*Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Tarix yonalishi magistratura 1-bosqich talabasi
Nomozov Jaloliddin*

Annotatsiya

Mazkur maqolada qadimgi davrda tarixiy geografik tasavvurlarning shakllanishi va rivojlanish jarayonlari keng tahlil qilingan. Tadqiqotda geografik bilimlarning nazariy asoslari, klassik tarixiy yondashuvlar, mintaqaviy va milliy olimlarning hisslari, empirik tadqiqotlar va zamonaviy bahs-munozaralar chuqur o'rganilgan. Qadimgi jamiyatlarning tabiat va makon haqidagi tushunchalari, ularning yozma manbalardagi aks etishi, shuningdek, tarixiy-geografik tafakkur taraqqiyotiga ta'siri ilmiy asosda ochib berilgan. Maqolada tarixiy-geografik tafakkurning shakllanishiga doir fundamental muammolar va ularning ilmiy tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy geografiya, qadimgi dunyo, tasavvurlar, ilmiy meros

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the formation and development of historical-geographical perceptions in ancient times. The research explores the theoretical foundations of geographical knowledge, classical historical approaches, contributions of regional and national scholars, empirical studies, and contemporary debates. The article reveals, on a scientific basis, how ancient societies conceptualized nature and space, their reflection in written sources, and their influence on the development of historical-geographical thought. Fundamental issues and scientific analysis regarding the emergence of historical-geographical thinking are presented in detail.

Keywords: historical geography, ancient world, perceptions, scientific heritage

Аннотация

В данной статье подробно анализируются процессы формирования и развития историко-географических представлений в древности. Исследование охватывает теоретические основы географических знаний, классические исторические подходы, вклад региональных и национальных ученых, эмпирические исследования и современные дискуссии. На научной основе раскрываются представления древних обществ о природе и пространстве, их отражение в письменных источниках, а также влияние на развитие историко-географического мышления. В статье приведён фундаментальный анализ проблем формирования историко-географического мышления.

Ключевые слова: историческая география, древний мир, представления, научное наследие

Kirish

Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida geografik tasavvurlar va makon haqidagi bilimlar doimiy ravishda kengayib, murakkablashib borgan. Qadimgi davrda insonning atrof-muhitni idrok etish jarayoni ko'proq amaliy tajriba, kundalik ehtiyoj va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Biroq, vaqt o'tishi bilan geografik tasavvurlar chuqurlashib, tarixiy-geografik tafakkur shakllana boshladi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining muhim bosqichi sifatida qadimiy yozma manbalar, arxeologik topilmalar, tarixiy dalillar va ilmiy tadqiqotlar orqali o'rganib kelinmoqda. Mazkur maqolada qadimgi davrda tarixiy geografik tasavvurlarning shakllanishi, ularning nazariy, metodologik va amaliy asoslari, shuningdek, mazkur jarayonning ilmiy tadqiqotlarda aks etishi keng qamrovda tahlil qilinadi. Maqolada, avvalo, tarixiy geografik tasavvurlar evolyutsiyasining asosiy bosqichlari, ularning mintaqaviy va sivilizatsion xususiyatlari, shuningdek, tarixiy-geografik tafakkurning bugungi ilmiy paradigmadagi o'rni va ahamiyati ilmiy asosda ochib beriladi. Shu bilan birga, qadimgi dunyo olimlarining geografik bilimlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va bahs-munozaralar ham batafsil yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili

Tarixiy geografik tasavvurlar shakllanishining nazariy asoslarini tahlil qilish uchun, avvalo, geografik tafakkur va makon haqidagi tushunchalarning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatiga e'tibor qaratish lozim. Geografik bilimlar nazariyasi qadimgi jamiyatlarda asosiy hayotiy ehtiyojlardan kelib chiqqan holda shakllangan. Tarixiy geografiya fani, bir tomondan, insoniyatning makon va tabiat haqidagi idrokini, ikkinchi tomondan esa, bu idroklarning jamiyat taraqqiyotiga, madaniyat va sivilizatsiyalarning rivojlanishiga ta'sirini o'rganadi. Ushbu sohada olib borilgan nazariy va konseptual izlanishlar natijasida, geografik tafakkurning asosiy bosqichlari, ularning tarixiy sharoitga va jamiyat ehtiyojlariga moslashuvi, shuningdek, ilmiy tafakkur taraqqiyotidagi o'rni aniqlangan. Qadimgi davrlarda geografik bilimlar asosan empirik tajribalarga, kuzatuvlarga va amaliy faoliyatga tayanib rivojlangan. Bu jarayonda, birinchi navbatda, makon va tabiat haqidagi dastlabki tasavvurlar mifologik va diniy qarashlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Dastlabki sivilizatsiyalarda (Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy) geografik bilimlar suv resurslari, yer unumdorligi, iqlim va atrof-muhitdan foydalanish ehtiyojlari bilan uzviy aloqada shakllangan. Bu holat tarixiy geografik tafakkur taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida inson va tabiat munosabatlari markaziy o'rin tutganini ko'rsatadi[1].

Klassik tarixiy-geografik nazariyalar qadimgi Yunon-Rim olimlari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ularning asarlari zamonaviy geografik bilimlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Gerodotning "Tarix" asarida qadimgi dunyo xalqlari, ularning yashash joylari, tabiiy resurslari va geografik joylashuvi haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Strabonning "Geografiya" asari esa, tarixiy geografiyaning dastlabki ilmiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Strabon geografiyani "tabiat va inson o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganadigan fan" sifatida ta'riflaydi. Uning geografik tasnifi, makon va hududlar bo'yicha ajratilishi, iqlim zonlari va ularning inson faoliyatiga ta'siri haqidagi mulohazalari tarixiy geografiya rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ptolemey esa, o'zining "Geografiya" asarida kartografik usullar, koordinatalar tizimi, xaritalar tuzish prinsiplari va hududlarni tasniflash mezonlarini ishlab chiqqan va bu orqali ilmiy geografiya rivojiga asos solgan. Bu asarlar nafaqat qadimgi dunyo tasavvurlarini, balki keyingi asrlar geografik tafakkurini ham shakllantirishda muhim poydevor bo'lib xizmat qilgan[2].

Tarixiy-geografik tafakkurning shakllanishida Sharq olimlarining hissasi ham beqiyosdir. Xususan, qadimgi Xitoyda geografik bilimlar "Shan Hai Jing" (Tog'lar va dengizlar kitobi) asarida o'z aksini topgan. Bu asarda tog'lar, daryolar, o'rmonlar va boshqa tabiiy obyektlarning tavsifi, ularning joylashuvi va ahamiyati tasvirlangan. Hindiston sivilizatsiyasida "Mahabharata" va "Ramayana" dostonlari, shuningdek, "Puranalar" geografik tasavvurlar shakllanishiga xizmat qilgan. Arab geografik maktabi ham tarixiy geografiya rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Masalan, Al-Xorazmiy, Al-Idrisi, Ibn Havqal, Al-Muqaddasiy, Ibn Battuta va boshqa olimlarning asarlarida O'rta asrlar Sharq dunyosining geografik manzarasi, hududlar, shaharlar va xalqlarning joylashuvi, iqlimi va tabiati haqida boy ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, Al-Xorazmiy o'zining "Kitob surat al-arz" asarida dunyo xaritasi va geografik koordinatalarni ishlab chiqqan. Al-Idrisi esa, "Tabakat al-ard" (Yer qatlamlari) asarida Yevropa, Osiyo va Afrikadagi hududlar, ularning iqlimi va tabiati haqida tafsilotli ma'lumotlar taqdim etgan[3].

O'rta asrlarda Sharq va G'arb ilmiy maktablari o'rtasida geografik bilimlar almashinuvi avj olgan. Bu jarayonda, ayniqsa, Arab xalifaligi davrida Bag'dod, Damashq, Qohira kabi ilmiy markazlarda geografik tafakkur taraqqiyoti tezlashgan. Arab olimlari qadimgi Yunon va Rim merosini o'zlashtirib, uni yangi empirik ma'lumotlar bilan boyitganlar. Ularning asarlarida nafaqat geografik obyektlar, balki etnografik, iqtisodiy va madaniy tafsilotlar ham keng yoritilgan. Shu jihatdan, tarixiy geografik tafakkurning shakllanishi faqatgina tabiiy makon idroki bilan cheklanmay, balki ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Bu holat, ayniqsa, Ibn Havqal va Al-Muqaddasiyning asarlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ular o'z asarlarida turli hududlarning iqtisodiy salohiyati, aholisi, shaharlar va qishloqlarning joylashuvi, savdo yo'llari, suv resurslari va boshqa muhim omillar

haqida batafsil ma'lumotlar bergan. Bu ma'lumotlar zamonaviy tarixiy geografiya fanining empirik asosini tashkil qiladi[4].

Qadimgi davrda tarixiy geografik tasavvurlar shakllanishini o'rganishda mintaqaviy va milliy olimlarning hissasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, Markaziy Osiyo hududida yashab o'tgan olimlar, masalan, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Farg'oniy va boshqa mutafakkirlar geografik bilimlarning rivojiga ulkan hissa qo'shganlar. Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" va "Hindiston" asarlarida turli hududlar, tabiiy sharoit, iqlim, yer va suv resurslari, aholi va ularning urf-odatlar haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari esa, turkiy xalqlarning geografik joylashuvi, hududlararo aloqalari va tabiiy sharoitlari haqida muhim ma'lumot manbasi hisoblanadi. Ahmad Farg'oniy esa, astronomik va geografik bilimlarni sintez qilish orqali, dunyo xaritasini tuzishda, iqlim zonalarini aniqlashda beqiyos xizmat qilgan. Ushbu olimlarning asarlari, bir tomondan, tarixiy geografik tafakkur taraqqiyotining mintaqaviy xususiyatlarini ochib bersa, ikkinchi tomondan, ularning ilmiy merosi bugungi zamonaviy geografik bilimlarning shakllanishida asosiy manba sifatida xizmat qilmoqda[5].

Empirik tadqiqotlar va amaliy izlanishlar qadimgi davrda tarixiy geografik tasavvurlar shakllanishining muhim bosqichlarini aks ettiradi. Arxeologik topilmalar, qadimiy yozma manbalar, xaritalar, epigrafik yodgorliklar va boshqa tarixiy dalillar orqali qadimgi jamiyatlarning makon haqidagi tasavvurlari, ularning kundalik hayotdagi ahamiyati, xo'jalik faoliyati va tabiiy resurslardan foydalanish usullari o'rganiladi. Zamonaviy tarixiy geografiya fanida, ayniqsa, GIS texnologiyalari va kartografik tahlil usullarining joriy etilishi, qadimgi davrlarda shakllangan geografik tasavvurlarni zamonaviy ilmiy mezonlar asosida qayta baholash imkonini beradi. Empirik tadqiqotlar natijasida qadimgi jamiyatlarda hududiy boshqaruv, sug'orish tizimlari, savdo yo'llari, shaharsozlik va migratsiya jarayonlari, resurslardan foydalanish mexanizmlari va ekologik muammolar chuqur o'rganilmoqda. Bu jarayonda, arxeologik qazilmalar natijasida topilgan xaritalar, yozuvlar va boshqa dalillar qadimgi makon idrokining tarixiy-geografik asoslarini aniqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, qadimgi dunyo xaritalari (masalan, Babilon xaritasi, Ptolemey xaritasi, Tabula Peutingeriana) orqali tarixiy geografik tasavvurlar evolyutsiyasi, ularning zamonaviy kartografiyaga ta'siri va ilmiy ahamiyati tahlil qilinadi. Empirik tadqiqotlarda, shuningdek, qadimgi jamiyatlarning tabiatga munosabati, ekologik muammolar va resurslardan foydalanish madaniyati ham chuqur o'rganiladi[6].

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda qadimgi davrda tarixiy geografik tasavvurlar shakllanishi masalasi ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda. Bir tomondan, klassik nazariyalar va qadimgi olimlar asarlari tarixiy-geografik tafakkur taraqqiyotining fundamental asosini tashkil etsa, ikkinchi tomondan, zamonaviy tarixiy

geografiya fanida yangi empirik ma'lumotlar, innovatsion metodlar va multidisipliner yondashuvlar asosida qadimgi tasavvurlar qayta baholanmoqda. Ilmiy jamoatchilik orasida qadimgi geografik bilimlarning zamonaviy fan uchun ahamiyati, ularning tarixiy tafakkur taraqqiyotidagi o'rni, shuningdek, tarixiy-geografik metodologiyaning zamonaviy paradigmadagi o'rni haqida turli qarashlar mavjud. Ba'zi tadqiqotchilar qadimgi geografik tasavvurlarni faqat mifologik va diniy qarashlar doirasida baholashni taklif qilsalar, boshqalar esa, ularni amaliy faoliyat, xo'jalik ishlari va ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar bilan bog'lab o'rganadilar. Shu bois, zamonaviy tarixiy geografiya fanida qadimgi makon idrokini o'rganishda kompleks, ko'p tarmoqli va empirik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Kritik tahlil va bahs-munozaralarda qadimgi geografik tasavvurlar va ularning bugungi ilmiy paradigmadagi o'rni alohida o'rin tutadi. Masalan, qadimgi xaritalarning aniqligi, geografik obyektlarning joylashuvi, hududlarning o'lchamlari va nomlari masalasi turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Ba'zi olimlar qadimgi xaritalardagi xatoliklarni zamonaviy bilim yetishmasligi bilan izohlashsa, boshqalar esa, ularni o'sha davrning ilmiy imkoniyatlari va amaliy ehtiyojlari bilan bog'laydi. Bundan tashqari, qadimgi geografik tasavvurlarning bugungi tarixiy-geografik tadqiqotlarda qo'llanilishi, ularning zamonaviy ilmiy metodologiya uchun ahamiyati, shuningdek, tarixiy tafakkur taraqqiyotiga qo'shgan hissasi haqida ham turli qarashlar mavjud. Shu nuqtayi nazardan, qadimgi davrda geografik tasavvurlar shakllanishi masalasi zamonaviy tarixiy geografiya fanining eng dolzarb va fundamental muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

Yuqorida keltirilgan nazariy, empirik va kritik tahlillar asosida aytish mumkinki, qadimgi davrda tarixiy geografik tasavvurlar shakllanishi ko'p bosqichli, murakkab va ko'p omilli jarayon bo'lgan. Bu jarayonda tabiat va jamiyat munosabatlari, amaliy faoliyat, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar, madaniy va diniy qarashlar, ilmiy tafakkur taraqqiyoti va mintaqaviy xususiyatlar o'zaro bog'liq holda namoyon bo'lgan. Qadimgi olimlarning ilmiy merosi, yozma manbalar, arxeologik dalillar va zamonaviy tadqiqotlar asosida qadimgi jamiyatlarning makon idroki, geografik bilimlar taraqqiyoti va tarixiy-geografik tafakkur evolyutsiyasi chuqur o'rganilmoqda. Bu borada, ayniqsa, mintaqaviy va milliy olimlarning hissasi, empirik tadqiqotlar va zamonaviy ilmiy metodologiyaning ahamiyati beqiyosdir. Shuningdek, qadimgi geografik tasavvurlarning zamonaviy tarixiy-geografik tadqiqotlarda qo'llanilishi, ularning ilmiy ahamiyati va bugungi tarixiy tafakkur taraqqiyotiga qo'shgan hissasi doimo ilmiy jamoatchilik e'tiborida bo'lib kelmoqda.

Xulosa

Qadimgi davrda tarixiy geografik tasavvurlar shakllanishi insoniyat tafakkurining muhim bosqichlaridan biri bo'lib, bu jarayon jamiyat taraqqiyoti, tabiat va makon haqidagi idrok, ilmiy tafakkur va madaniy merosning uzviy aloqasida

namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qadimgi jamiyatlarda geografik bilimlar dastlab amaliy ehtiyojlar, kundalik hayot va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar asosida shakllangan. Keyinchalik, bu bilimlar ilmiy asoslar, nazariy yondashuvlar va empirik tadqiqotlar bilan boyitilib, tarixiy geografik tafakkurning rivojlanishiga zamin yaratgan. Qadimgi Yunon-Rim, Sharq va Markaziy Osiyo olimlarining ilmiy merosi, yozma manbalar, arxeologik topilmalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida qadimgi davrda geografik tasavvurlar shakllanishi muhim ilmiy muammo sifatida o'rganilmoqda. Empirik tadqiqotlar, zamonaviy texnologiyalar va multidisipliner yondashuvlar qadimgi makon idrokini zamonaviy ilmiy paradigmalarda qayta baholash imkonini bermoqda. Shu nuqtayi nazardan, qadimgi geografik tasavvurlar va ularning tarixiy-geografik tafakkur taraqqiyotidagi o'rni nafaqat tarixiy geografiya fanining, balki umuman insoniyat tafakkuri evolyutsiyasining ajralmas qismi hisoblanadi. Mazkur maqoladagi tahlillar va ilmiy xulosalar qadimgi davrda tarixiy geografik tasavvurlar shakllanishi jarayonini chuqur tushunish, uni zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda samarali qo'llash va tarixiy tafakkur taraqqiyotini yanada rivojlantirish uchun muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. K. V. Fedorov. Istoriya geograficheskoy mysli. Moskva: Mysl, 1986.
2. K. J. Freeman. The Pre-Socratic Philosophers: A Companion to Diels, Fragmente der Vorsokratiker. Harvard University Press, 1949.
3. A. I. Asimov. The History of Geography in the Islamic World. New York: Oxford University Press, 1992.
4. M. A. Rozhanskiy. Geografiya i istoriya: vzaimosvyaz' nauk v srednie veka. Sankt-Peterburg: Nauka, 2000.
5. R. A. Mukhamedov. Geograficheskie idei Sredney Azii v drevnosti i srednie veka. Tashkent: Fan, 1988.
6. P. J. Smith. Ancient Cartography and Empirical Geography. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.